

Barbara Gawda

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

Katedra Psychologii Emocji i Osobowości

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6783-1779>

Emocjonalna fluencja werbalna. Techniki opisu struktury pojęć

Emotional verbal fluency. The techniques of the emotional concepts assessment

Streszczenie: Celem niniejszego opracowania jest prezentacja różnych technik emocjonalnej fluencji werbalnej, które opierają się na analizie jakościowo-ilościowej ciągów słów. Techniki te pozwalają na opis organizacji oraz struktury wewnętrznej pojęć afektywnych. Zestawy wygenerowanych słów ujawniają potoczną konceptualizację emocji ze względu na to, iż płynność słowna jest uznawana za miarę pamięci epizodycznej i semantycznej. Materiał językowy pozyskany tymi technikami pozwolił nie tylko zrekonstruować strukturę pojęć z pięciu grup pojęć afektywnych, tj. ze spektrum miłości, radości, strachu, smutku i złości, ale także opisać ich zróżnicowanie ze względu na różnorodne czynniki podmiotowe, takie jak płeć, wiek, cechy osobowości czy emocjonalności. Omówione badania są pierwszą próbą wykorzystania emocjonalnej płynności werbalnej do opisu struktury pojęć na materiale polskojęzycznym.

Słowa kluczowe: fluencja werbalna, płynność słowna emocjonalna, pojęcia afektywne, struktura pojęć.

Summary: The aim of the manuscript is a presentation of different techniques of emotional verbal fluency. They are based on a qualitative-quantitative analysis of word sequences. The emotional verbal fluency techniques allow to describe the organization and internal structure of affective concepts. The sets of generated words reveal the lay-conceptualization of emotions due to the fact that verbal fluency is considered a measure of episodic and semantic memory. The linguistic material obtained through these techniques allowed not only to identify the structure of concepts from five groups of affective concepts i.e. the spectrum of love, joy, fear, sadness, and anger, but also to describe their differentiation due to various characteristics such as sex, age, personality traits or emotionality. The presented research is the first attempt of the use of emotional verbal fluency in description of the structure of emotions concepts in Polish language.

Keywords: verbal fluency, emotional verbal fluency, affective concepts, concepts' structure.

Wprowadzenie

Techniki fluencji werbalnej znane są na świecie od około stu lat. Zostały wprowadzone w celu badania funkcji poznawczych, stanowiły komponent testów/baterii skoncentrowanych na pomiarze inteligencji (Miller 1984; Rossell 2006). Pierwszy test płynności słownej został opracowany w roku 1938 w języku angielskim i był to *Thurstone Word Fluency Test* [Test Fluencji Słownej Thurstone'a, Thurstone 1938] przeznaczony do pomiaru płynności fonemicznej/literowej (Ruff i in. 1996). W kolejnych latach pojawiło się wiele modyfikacji tego testu, np. *The Controlled Verbal Fluency Task* [Kontrolowana Próba Fluencji Słownej] czy technika FAS wprowadzona przez Bentona w 1962 r., która stała się częścią diagnostyczną *Neurosensory Center Examination for Aphasia* [Kompleksowa Ocena Neurosensoryczna Afazji] (Benton 1968; Borkowski, Benton i Spreen 1967). Ogólnie od tamtego czasu zadania płynności słownej były przedmiotem wielu badań i zostały włączone do różnorodnych baterii testowych mierzących funkcjonowanie poznawcze, m.in. *Multilingual Aphasia Examination* [Wieloaspektowe Badanie Funkcji Językowych w Afazji] (Benton, Hamsher i Sivan 1994; Ruff i in. 1997). Zadania fluencji werbalnej polegają na spontanicznym wymienieniu słów zgodnie z jakimś kryterium w określonym czasie (najczęściej jest to 1 minuta). Techniki te są znane i szczególnie popularne w neuropsychologii. Stosowane są na przykład w badaniu funkcji wykonawczych, pamięci semantycznej i innych funkcji poznawczych opartych na przetwarzaniu języka (Tombaugh, Kozak i Rees 1999). Tradycyjne techniki fluencji słownej obejmują zadania polegające na wymienianiu słów na jakąś literę lub hasło o charakterze semantycznym, np. *zwierzęta, owoce, warzywa, zawody, imiona chłopców, imiona dziewcząt, ubrania, imiona ludzi, instrumenty muzyczne, części samochodu, supermarket, napoje, narzędzia, części kraju, przedmioty nieożywione, rzeczy przyjemne, rzeczy smutne* (Gawda, Szepietowska 2021). Zadania polegające na generowaniu słów na literę nazywane są fonemicznymi/literowymi, mówi się wówczas o fluencji fonemicznej. Z kolei te polegające na wymienianiu słów na inne hasła odnoszą się do fluencji semantycznej, wówczas testy te nazywane są testami fluencji semantycznej. Oprócz wymienionych istnieje wiele innych rodzajów fluencji, które były przedmiotem badań. Szczegółowe ich omówienie zostało zawarte w monografii *Ścieżkami fluencji werbalnej* autorstwa E.M. Szepietowskiej i B. Gawdy z roku 2011 oraz w podręczniku do *Testu Fluencji Słownej* opublikowanym w roku 2021 (Gawda, Szepietowska 2021).

Badacze głównie koncentrowali się na fluencji fonemicznej i semantycznej, niewiele miejsca w dotychczasowych badaniach poświęcono fluencji emocjonalnej (Abeare et al. 2017; Gawda 2019). Jest to rodzaj fluencji semantycznej, który polega na wymienianiu słów/skojarzeń na hasła emocjonalne, tzn. słowa denotujące uczucia/emocje. W literaturze przedmiotu pojawiają się pojedyncze badania poświęcone temu zagadnieniu (Gawda et al. 2017; Sass et al. 2013; Wauters, Marquardt 2017). Systematyczne badania na materiale polskojęzycznym prowadzone są od kilkunastu lat

(Gawda 2017; Szepietowska, Gawda 2011)¹. Ostatnio zwrócono uwagę na ten rodzaj fluencji, a badania wskazują, iż jego zastosowanie może być użyteczne nie tylko w diagnozie neuropsychologicznej, ale wydaje się szczególnie wartościowe wykorzystanie emocjonalnych zadań płynności słownej (TEFS) do opisu struktury pojęć afektywnych. Wynika to z faktu, iż generowane słowa w zadaniach TEFS nie są przypadkowe, a powiązane z różnymi aspektami emocjonalności jednostki oraz innymi czynnikami, takimi jak wiek, płeć, cechy osobowości czy zaburzenia psychiczne. W roku 2021 opublikowano pierwszy polski podręcznik do Testu Fluencji Słownej, zawierający normy dla populacji polskojęzycznej (Gawda, Szepietowska 2021). Podręcznik zawiera normalizację dla populacji generalnej osób dorosłych dla zadań fonemicznych i semantycznych. W tym podręczniku zawarte są również normy dla zadań emocjonalnych Radość i Strach. Są to pierwsze polskie normy dla Testu Fluencji Słownej. Normy odnoszą się do danych ilościowych, tzn. liczby wypowiedzianych słów na określone hasło. Z kolei w celu opisu struktury pojęć emocjonalnych opracowano metody jakościowo-ilościowe, które pozwalają na rekonstrukcję struktury pojęcia (Gawda 2017; 2019; 2020). Techniki opisu struktury pojęcia emocjonalnego mają charakter oryginalny, takie propozycje wcześniej nie były obecne w literaturze przedmiotu (Gawda 2017).

Czynniki kształtujące emocjonalną fluencję słowną

Emocjonalna fluencja werbalna, podobnie jak inne zadania płynności słownej, czyli fonemiczne i semantyczne, okazuje się rzetelnym i trafnym wskaźnikiem funkcji wykonawczych oraz różnorodnych właściwości funkcjonowania poznawczego powiązanych z funkcjami językowymi (Gawda, Szepietowska 2021). Prace nad polską wersją testu płynności słownej rozpoczęły się w 2010 r. Miały charakter pionierski dla populacji polskiej. Ich celem była analiza wariantów płynności werbalnej, wskaźników wykonania oraz zmiennych modyfikujących jej realizację. W tamtych pionierskich badaniach pod uwagę wzięto kategorie klasyczne, tj. fonemiczne (Litery K, F), semantyczne Zwierzęta i Owoce oraz kategorie afektywne (Przyjemne, Nieprzyjemne). Wykazano wówczas, że sprawność w generowaniu słów na hasło jest nie tylko wskaźnikiem pamięci, uwagi, inteligencji werbalnej, czy funkcji wykonawczych, ale przede wszystkim odzwierciedla środowisko edukacyjne i wychowawcze osób badanych (Szepietowska, Gawda 2011). Wykazano także, że klasyczny wskaźnik, tzn.

¹ Testy skojarzeń słownych/eksperymenty skojarzeniowe były prowadzone wcześniej przez wielu badaczy na materiale polskojęzycznym (np. I. Kurcz, P. Łobacz, N. Mikołajczak-Matyja). Metodologia, w pewnym stopniu zbliżona do sposobu konstruowania klasterów semantycznych w TEFS, była stosowana przez R. Tokarskiego czy S. Gajdę. Jednak badania te odnosiły się np. do powszechnych słów lub innych, nie dotyczyły zaś słów denotujących afekty/uczucia/emocje. Żaden z wymienionych tutaj badaczy nie stosował techniki emocjonalnej fluencji werbalnej.

liczba poprawnie wypowiedzianych słów, nie jest wystarczający. Włączono inne wskaźniki, takie jak liczba błędów, klasterów semantycznych i fonemicznych, liczba przełączeń semantycznych i przełączeń fonemicznych (Szepietowska, Gawda 2011; Troyer, Moscovitch i Winocur 1997). Wykazano, że szereg czynników modyfikuje rezultaty zadań fluencji słownej (TFS), np. typ zadania, poziom zasobów leksykalnych/pojęciowych², wiek, płeć, wykształcenie, aspekty afektywne i poznawcze. Wersje zadań afektywnych Przyjemne/Nieprzyjemne polegały na poleceniu osobie badanej wymieniania słów przychodzących do głowy na hasło Przyjemne, i następnie – Nieprzyjemne. Takie warianty zadań afektywnych okazały się zbyt ogólne i na kolejnych etapach badań nad fluencją słowną zrezygnowano z nich, zastępując je konkretnymi słowami nazywającymi określone stany uczuciowe/afektywne, np. *radość*, *strach*, *miłość*. W efekcie zadania fluencji emocjonalnej mogą przyjmować różne postacie, np. Pozytywne vs. Negatywne, Przyjemne vs. Nieprzyjemne, Radość vs. Strach, Szczęście vs. Smutek, Miłość, Złość, Przygnębienie (Gawda 2017; Gawda, Szepietowska 2013a; 2013b; 2015; 2016; Sass et al. 2013).

Z badań nad czynnikami modyfikującymi wykonania zadań emocjonalnej fluencji werbalnej wynika, iż płeć jest istotną zmienną różnicującą takie wykonania. Wykazuje się w badaniach anglojęzycznych, że mężczyźni wypowiadają mniej słów emocjonalnych (na hasła denotujące emocje) niż kobiety (Cohen 2009). Podobnie w innych badaniach, włącznie z polskojęzycznymi, wykazano mniejszą ekspresję językową emocjonalną mężczyzn (Gawda 2008; 2012; Mulac, Studlay i Blau 1990). W zadaniach emocjonalnych fluencji Przyjemne i Nieprzyjemne stwierdzono różnice pomiędzy mężczyznami i kobietami pomimo braku różnic w zadaniach neutralnych, jak Zwierzęta, Owoce czy fluencja literowa (Gawda, Szepietowska 2013a). Kobiety wymieniały więcej słów, klasterów semantycznych, klasterów fonemicznych, przełączeń semantycznych i fonemicznych w zadaniach Przyjemne i Nieprzyjemne niż mężczyźni (Gawda, Szepietowska 2013a). Co więcej, w innym badaniu potwierdzono, że kobiety wymieniają więcej słów na hasło Nieprzyjemne (Gawda, Szepietowska 2013b). Ze względu na to, iż u kobiet wykazuje się tendencję do negatywnej emocjonalności, tzn. lękliwość, uznano, iż rezultaty w zakresie fluencji werbalnej są spójne ogólnie z afektywnością kobiet (Mandal 2005). To potwierdziło, że emocjonalność ma wpływ na strategię wydobywania pojęć pamięci (Gawda 2008; 2012).

Płeć różnicuje rezultaty fluencji emocjonalnej nie tylko pod względem ilościowym, ale też jakościowo. Oprócz analiz ilościowych przeprowadzono analizy o charakterze jakościowo-ilościowym w celu pokazania, jakie rodzaje słów są najczęściej wymieniane przez mężczyzn, a jakie przez kobiety (Gawda, Szepietowska 2013b). W pierwszej analizie z wykorzystaniem takiego sposobu wzięto pod uwagę sześć

² Poziom zasobów leksykalnych odzwierciedla poziom kompetencji językowych osób badanych. Był mierzony podestem Słownik ze skali Inteligencji Wechslera dla osób dorosłych. Wykazano, że ten czynnik w największym stopniu determinuje poziom wykonania zadań fluencji słownej (Szepietowska, Gawda 2011).

pierwszych słów wymienianych przez osoby badane w TEFS. Okazało się, że słowa wymieniane przez kobiety i mężczyzn na hasła Radość i Strach różnią się pod względem jakościowym. Analiza wiązek semantycznych tych sześciu pierwszych słów ujawniła, że u kobiet słowa wymienione na hasło Radość tworzą trzy główne wiązki: Emocje, Rodzina i Aktywność, zaś u mężczyzn można wyodrębnić pięć wiązek, odpowiednio: Dobra, Aktywność, Przedmioty, Emocje, Ogólne aspekty egzystencjalne. Z kolei słowa wygenerowane na hasło Strach u kobiet tworzą cztery główne klaster/wiązki, takie jak: Emocje, Cierpienie, Ciemność, Objawy emocji, zaś u mężczyzn kilka klasterów/wiązek, takich jak: Specyficzne przyczyny, Ogólne przyczyny, Ciemność, Sytuacje zawodowe, Niebezpieczne przedmioty, Objawy, Inne rodzaje przyczyn. To ogólnie wskazało, że mężczyźni i kobiety posiadają odmienne struktury pojęć emocjonalnych Radość i Strach. Wyniki tych analiz sugerowały, że mężczyźni i kobiety inaczej strukturalizują informacje w tych pojęciach albo też stosują inne strategie wydobywania informacji z pamięci odnośnie do radości i strachu (Gawda, Szepietowska 2013b).

Kolejny czynnik, który analizowano jako potencjalnie różnicujący wykonanie zadań fluencji emocjonalnej, to afekt. Wykazano, że wykonanie zadań TEFS zależy od doświadczanego aktualnie afektu. Doświadczenie to mierzono kwestionariuszowo. Okazało się, że pozytywny afekt korelował z wymienianiem większej liczby słów, z większą liczbą semantycznych i fonemicznych przełączeń dla zadań Radość i Strach (Gawda, Szepietowska 2013b). Natomiast doświadczanie negatywnego afektu nie korelowało ze wzrostem liczby słów w zadaniach fluencji słownej emocjonalnej (Gawda, Szepietowska 2013a).

Tradycyjnie w badaniach nad fluencją uwzględnia się wiek jako czynnik potencjalnie różnicujący rezultaty zadań. W zadaniach neutralnych wiek jest istotnym czynnikiem wpływającym na obniżenie wyników testu (Tabert et al. 2001). Podobnych analiz dokonano w celu ustalenia, czy wiek różnicuje wyniki w zadaniach fluencji emocjonalnej w sensie ilościowym oraz, dodatkowo, czy osoby z różnych grup wiekowych różnią się w zakresie struktury pojęć emocjonalnych. Badania ilościowe nad zadaniami Strach i Radość pozwoliły wykazać, iż osoby z wczesnej dorosłości, średniej i późnej wymieniają różne liczby słów na hasła emocjonalne (Gawda, Szepietowska 2015). Ustalono, iż wiek koreluje ujemnie z wykonaniem zadań fluencji emocjonalnej, co oznacza, że osoby starsze wypowiadają mniej słów/skojarzeń niż młodsze. Kolejno wykonano analizę klasterów semantycznych dla kategorii Radość i Strach dla różnych grup wiekowych. Analiza ta ujawniła odmienną organizację pojęcia Radość i Strach na przestrzeni dorosłości. W strukturze Radości wraz z wiekiem jest coraz mniej obecnych słów odnoszących się do przedmiotów, zwierząt, innych ludzi i miejsc kojarzonych z radością (Gawda, Szepietowska 2015). Wzrasta natomiast liczba skojarzeń z aspektami niematerialnymi, co odzwierciedla zmiany w hierarchii wartości zachodzące na przestrzeni dorosłości (Waring, Kensinger 2009). Zmiany w strukturze pojęcia Strach miały zbliżoną postać; wraz z wiekiem coraz mniej jest skojarzeń z miejscami, przedmiotami, fikcją, zwierzętami, zaś wzrasta

liczba słów odnoszących się do sytuacji życiowych, zawodowych, osób, zdrowia, bliskich i statusu społecznego (Gawda, Szepietowska 2015). W strukturze pojęcia Strach coraz więcej miejsca wraz z wiekiem zajmuje klaster „wartości egzystencjalne”, co jest spójne z przemianami afektywno-osobowościowymi człowieka na przestrzeni dorosłości (Gawda 2020).

Badania struktury pojęć afektywnych z grupy pojęć podstawowych

Spektrum Miłość

Bazując na wcześniejszych przesłankach, że analiza jakościowa słów wypowiedzianych na hasła w zadaniach fluencji emocjonalnej wskazuje na istotne odmienności struktury skojarzeń u osób w zależności od płci, inteligencji werbalnej, wieku, afektu i cech emocjonalności, opracowano procedury jakościowo-ilościowej analizy skoncentrowane na opisie struktury pojęć emocjonalnych. Ogólnie istnieje niewiele technik dedykowanych opisowi struktury pojęć. Jednym z oryginalnych pomysłów jest inna technika zaproponowana przez Stanisława Grabiasa, polegająca na opisie kognitywnej definicji pojęcia (Grabias 2014). Technika ta jest odmienna od tej zaproponowanej na bazie TEFS. W opisie bazującym na fluencji emocjonalnej skupiono się na pięciu grupach pojęć odpowiadających pojęciom podstawowym w rozumieniu Shavera i zespołu (1987). Oznacza to, że pojęcia podstawowe tak definiowane to pojęcia zlokalizowane w hierarchii taksonomicznej pomiędzy poziomem nadrzędnym (np. *emocje*) a podrzędnym (np. *miłość romantyczna*). Zatem przykładem pojęcia podstawowego tak ulokowanego jest miłość. Ogólnie analizom poddano pięć grup pojęć podstawowych, tj. ze spektrum Miłości, Strachu, Złości, Smutku i Radości. Instrukcja do zadań płynności słownej została wystandaryzowana i osoby w trakcie wykonywania zadań miały polecenie wymienić jak najwięcej słów/rzeczowników na poszczególne hasła, np. *miłość, zakochanie, sympatia*. Instrukcja wówczas brzmiała: „Proszę wymienić jak najwięcej słów/rzeczowników na hasło miłość (następnie – zakochanie, kolejno – sympatia) w ciągu jednej minuty” (Gawda 2017). Odpowiedzi były nagrywane, następnie spisywane i analizowane/zliczane. Do analiz nie włączano słów błędnie wypowiedzianych, np. zająknięć czy słów nieistniejących. Poza tym wszystkie słowa niezależnie od tego, jakie miały znaczenie, były kwalifikowane jako spełniające kryterium ze względu na to, iż kategorie emocjonalne są subiektywne i stąd każde słowo, jakie osoba wypowiedziała, oprócz błędów, uznawano za właściwe. W każdym badaniu przed wykonaniem zadania właściwego badani wykonywali zadania próbne techniką fluencji werbalnej w celu zaznajomienia się z procedurą badania (fluencja literowa, zadanie Zwierzęta). Następnie wygenerowane ciągi słów poddawano analizie; najpierw wyodrębniono wiązki znaczeniowe, czyli tematy, do których odnosiły się słowa,

tw. klasterzy semantyczne (Gawda 2017; 2019). Klaster semantyczny to co najmniej dwa słowa powiązane semantycznie, np. słowa *mama*, *dziecko* tworzą klaster o umownej nazwie *rodzina* (Gawda 2017). Następnie zliczano liczbę słów w każdym klasterze semantycznym dla każdej osoby. Rodzaje klasterów zostały wyodrębnione metodą sędziów kompetentnych zgodnie z opracowaną procedurą opisaną we wcześniejszych pracach (przykładowe opisy w pracy Gawda 2017), zaś zliczanie słów wykonywano metodą komputerową. Sędziowie kompetentni proponowali też nazwy klasterów semantycznych/wiązek znaczeniowych. W ciągach słów na hasła *Miłość/Sympatia/Zakochanie* zidentyfikowano następujące klasterzy semantyczne: *Namiętność* (np. słowa *seks*, *podniecenie*, *randka*), *Intymność* (np. *bliskość*, *bezpieczeństwo*, *empatia*), *Zaangażowanie* (np. *ślub*, *wesele*), *cechy miłości Eros* (np. *namiętność*, *seks*), *cechy miłości Ludus* (np. *zabawa*, *przyjemność*, *impresa*), *cechy miłości Storge* (np. *przyjaźń*, *wierność*, *łagodność*), *cechy miłości Pragma* (np. *decyzja*, *obowiązki*, *zyski*), *cechy miłości Mania* (np. *szaleństwo*, *oblęd*), *cechy miłości Agape* (np. *poświęcenie*, *troska*, *oddanie*). Decyzje na temat przynależności słów do danego klastera semantycznego opierano na wcześniejszych danych dotyczących semantycznych związków pomiędzy słowami generowanymi przez ludzi w zadaniach fluencji werbalnej oraz koncepcjach teoretycznych miłości (Gawda, Szepietowska 2015).

Wykazano, iż technika emocjonalnej fluencji werbalnej (TEFW) jest rzetelną i trafną techniką w opisie struktury pojęcia *Miłość* (Gawda 2019). Rzetelność tej techniki w odniesieniu do pojęć z grupy *Miłości* sprawdzono poprzez korelację wyników pomiędzy dwoma pomiarami TEFS w odstępie czasowym. Wykazano, iż osoby wymieniają podobną liczbę słów na hasła *Miłość/Sympatia/Zakochanie* po kilku tygodniach, jak również wymieniają podobne słowa. Trafność z kolei była określona poprzez korelacje z innymi technikami mierzącymi doświadczanie miłości (kwestionariusz miłości R. Sternberga czy J. Lee). I w tym przypadku uzyskano istotne związki potwierdzające trafność TEFW (Gawda 2019).

Materiał w postaci klasterów semantycznych dla kategorii *Miłość*, *Zakochanie*, *Sympatia* był poddawany hierarchicznej analizie skupień oraz innym analizom statystycznym. Pozwoliło to pokazać, że w pojęciu *Miłość*, wyłonionym na bazie zadań fluencji werbalnej, można zidentyfikować trzy elementy odpowiadające komponentom miłości według teorii Sternberga, tj. *intymność*, *namiętność* i *zaangażowanie* (Gawda 2017). Pojęcie *Miłość* posiada inną strukturę niż pojęcia *Zakochanie* czy *Sympatia*; w większym stopniu postrzegane jest jako bezwarunkowe, długotrwałe, pełne symboli i znaczeń o charakterze egzystencjalnym w porównaniu z pozostałymi. Oprócz opisu struktury pojęć analizy pozwoliły ukazać odmienności w strukturze pojęć ze spektrum *Miłości* spowodowane różnymi uwarunkowaniami, takimi jak: płeć, wiek, charakter związku, poziom lęku jako cechy osobowości. Ogólnie odmienności te ilustrują tezę, iż pojęcia z grupy *Miłość* konstytuują się w oparciu o zróżnicowaną interakcję czynników, wśród których kluczową rolę odgrywają doświadczenia osobiste. Ogólnie u kobiet i mężczyzn dominuje model miłości typu *Storge* (jest to miłość przyjacielska), oparty na *intymności* i *zaufaniu*; kobiety w opisywaniu tego pojęcia używają więcej

określeń nazywających emocje/uczucia. Status związku partnerskiego istotnie modyfikuje pojęcie Miłość; miłość u osób niepozostających w związkach w mniejszym stopniu postrzegana jest jako bezwarunkowe uczucie, długotrwałe i posiadające aspekty egzystencjalne, a w większym stopniu jest nasycona sprzecznymi i lękowymi elementami (często pojawiają się skojarzenia bliskie definicji miłości typu Mania, np. *szaleństwo, obłąd*). Osoby będące w związkach w strukturze pojęcia Miłość posiadają więcej elementów nasyconych przekonaniem o zależności od partnera, braku wolności, a jednocześnie ulotności tego uczucia. Z kolei cecha lęku nasycza zarówno pojęcie Miłość, jak i Zakochanie elementami negatywnymi (Gawda 2019). Osoby cechujące się wysokim lękiem osobowościowym postrzegają miłość i zakochanie jako mniej pozytywne, nietrwałe, intensywne uczucie, pozbawione poczucia bezpieczeństwa i zaufania do drugiej osoby. Cecha lęku przyczynia się również do wzrostu refleksyjności w kontekście miłości. Struktura pojęć ze spektrum Miłość okazała się także zróżnicowana u osób z różnych pokoleń, tzn. osób urodzonych w różnym czasie i należących do tzw. pokoleń Baby Boomers, X, Y i Z (Gawda, Kosacka i Banaszkiwicz 2002).

Spektrum Strach

W zadaniach dotyczących kategorii ze spektrum Strach (Zadania TEFW: Obawa, Strach, Panika, Lęk) w ciągach słów zidentyfikowano następujące klaster semantyczny: Osoby (np. *bliski, złodziej, wróg, nauczyciel, człowiek, przestępca, szef, dentysta*), Objawy (np. *ból, przażenie, ucieczka, panika, krzyk, cierpienie, ciarki, napięcie*), Choroby (np. *choroba, zdrowie, nowotwór, zawał, badanie, operacja, diagnoza*), Przedmioty (np. *nóż, samolot, pistolet, okno, bomba, trumna, kaptur*), Aspekty egzystencjalne (np. *życie, zło, pustka, Bóg, szatan, religia*), Przyczyny nieekstremalne (np. *ciemność, samotność, burza, noc, praca, strata, egzamin, przyszłość, wysokość*), Zjawiska fikcyjne (np. *duch, wampir, zjawa, czarownica, wilkołak*), Miejsca (np. *więzienie, miasto, szkoła, szpital, cmentarz, piwnica, jaskinia*) (Gawda 2017). Analizy jakościowo-ilościowe klasterów semantycznych wykazały, że ludzie różnicują pod względem natężenia pojęcia ze spektrum Strachu, takie jak: *obawa, lęk i panika*. Ponadto posiadają odmienne struktury każdego z tych pojęć. Ogólnie w strukturze tych pojęć znajdują się informacje na temat przyczyn i okoliczności, osób kojarzonych w tymi okolicznościami, objawów, zachowań i konsekwencji danej sytuacji (Gawda 2020). Oprócz elementów prototypowych dla tych pojęć zidentyfikowano komponenty bardziej specyficzne, jak wskazywanie na aspekty egzystencjalne czy sytuacje fikcyjne, wskazania na osoby zaangażowane w sytuację strachu czy lęku, wskazania na szczególne rodzaje czynników, np. zwierzęta czy przedmioty powiązane z sytuacją. Pojęcie Obawa obejmuje liczne określenia emocji i uczuć, wskazania przyczyn i okoliczności zdarzeń nieekstremalnych jako źródła tej emocji (Gawda 2017). W strukturze pojęcia Strach dominują określenia odnoszące się do nieekstremalnych przyczyn, następnie objawów, zwierząt i przedmiotów wywołujących strach oraz aspektów egzyst-

tencjonalnych. Pojęcie Lęk obejmuje emocje, przyczyny o charakterze nieekstremalnym, objawy i choroby jako przyczyny lęku, bądź jego skutki, aspekty egzystencjalne. Natomiast w pojęciu Panika dominują wskazania na przyczyny o charakterze ekstremalnym (Gawda 2020). Ponadto analiza klastrów semantycznych pozwala wyodrębnić różne typy lęku, co jest spójne z koncepcjami teoretycznymi lęku (Gawda 2017).

Oprócz charakterystyki zróżnicowania struktury poszczególnych pojęć ze spektrum Strachu wykazano zróżnicowanie struktur pojęć w zależności od czynników podmiotowych. I tak okazało się, że u kobiet w strukturze pojęcia Strach jest więcej informacji na temat objawów, stanów emocji i uczuć, a także osób kojarzonych z sytuacją lęku niż u mężczyzn. Kolejno, cecha osobowości optymizm dyspozycyjny okazała się wiązać ze strukturą pojęć; im wyższy optymizm, tym osoby posiadają więcej pozytywnych skojarzeń w strukturze lęku, więcej wskazań przyczyn i okoliczności, a mniej określeń stresu i wstydu. Wydaje się, że im wyższy poziom optymizmu, tym większy zakres pojęć i bardziej pozytywne ich nacechowanie (Gawda 2017). Sprawdzone także, w jakim zakresie inteligencja emocjonalna modyfikuje strukturę pojęć ze spektrum Strachu. Okazało się, że wyższy poziom inteligencji emocjonalnej sprzyja posiadaniu większej ilości informacji na temat emocji powiązanych z potencjalnymi sytuacjami lęku, cechami osób w te sytuacje zaangażowanych i bardziej konkretnemu postrzeganiu tych sytuacji (Gawda 2017). Natomiast cecha sztywność poznawcza przyczyniała się do zróżnicowania pojęć emocjonalnych ze spektrum Strachu w następujący sposób: osoby sztywne poznawczo generowały mało skojarzeń na hasła, a ich skojarzenia na różne hasła były bardzo podobne. Zinterpretowano to jako posiadanie przez osoby sztywne poznawczo mało zróżnicowanych reprezentacji pojęciowych ze spektrum Strachu (Gawda 2017). Cecha lęku natomiast modyfikowała strukturę pojęć ze spektrum Strachu w taki sposób, że osoby wysokolękowe generowały więcej skojarzeń na temat zwykłych, banalnych przyczyn sytuacji strachu. Z kolei osoby niskolękowe posiadają strukturę pojęć wskazującą na bardziej obiektywną percepcję rzeczywistości. W ich pojęciach jest więcej elementów wskazujących na dystans do sytuacji, obecność fikcji, abstrakcyjne czy egzystencjalne ujęcia zdarzenia (Gawda 2020).

Spektrum Smutek

W ciągach słów wygenerowanych w zadaniach dotyczących pojęć ze spektrum Smutku (były to zadania Smutek, Przygnębienie i Rozpacz) zidentyfikowano następujące klaster semantyczne: Przyczyny – strata, np. *śmierć, strata, utrata, izolacja, rozwód*; Predyspozycje osobowościowe, np. *delikatność, neurotyczność, ponurość*; Inne przyczyny doświadczania smutku niż strata, np. *wypadek, szkoda, kłopoty, rozczarowanie*; Objawy fizyczne/behawioralne/emocjonalne, np. *placz, łzy, opuszczona głowa, sen*; Objawy poznawczo-motywacyjne, np. *bezruch, niechęć, zrezygnowanie, rozkojarzenie*; Konsekwencje doświadczania smutku, np. *depresja, odosobnienie, poczucie; Emocje złożone skojarzone ze smutkiem, np. rozpacz, wstyd, samotność,*

zażenowanie; Odniesienia do innych ludzi, np. *dziecko, rodzice, chłopak*. W ramach każdego z klasterów zliczano liczbę słów (Gawda 2017). Dodatkowo na skali od 1 do 5 określano walencję/znak całej kategorii, cyfra 1 oznaczała walencję zdecydowanie negatywną, kiedy pojawiały się takie określenia, jak *rozpacz, depresja, śmierć, rozgorzyczenie*, cyfrę 2 przypisywano ciągowi słów, kiedy wśród określeń negatywnych pojawiały się również określenia pozytywne lub obojętne, zaś cyfra 3 oznaczała brak możliwości określenia walencji (pośredni poziom pod względem znaku), 4 – wskazywało walencję umiarkowanie pozytywną, natomiast cyfra 5 – walencję zdecydowanie pozytywną (wypowiadano wówczas często słowa, takie jak *miłość, szczęście, radość*). Analizie poddano także ogólną liczbę poprawnie wygenerowanych słów w każdym z zadań, tj. Smutek, Przygnębienie, Rozpacz.

Analizy pozwoliły wykazać, że pojęcia ze spektrum Smutku charakteryzują się stosunkowo mało rozbudowaną strukturą. Ludzie różnicują pod względem natężenia pojęcia Smutek, Przygnębienie i Rozpacz. Pojęcia Smutek i Przygnębienie mają wręcz identyczną strukturę, zaś pojęcie Rozpacz różni się od nich tym, iż związane jest z dominującą przyczyną w postaci straty oraz przekonaniem o związku rozpacz z konsekwencjami w postaci zaburzeń, psychopatologii (Gawda 2017). Wszystkie wymienione pojęcia mają zdecydowanie negatywną walencję. Sytuowane są w obrębie nadrzędnych kategorii, jak *zły nastrój, ciemność, cierpienie, choroba*. W strukturze pojęć ze spektrum Smutku wyłonionej na podstawie technik fluencji werbalnej kluczowe miejsce zajmują wskazania na objawy fizyczne/behawioralne/emocjonalne, konsekwencje smutku w postaci depresji, samotności, choroby oraz wskazania na przyczyny w postaci poczucia straty. Bardzo rzadko w strukturze pojęć ze spektrum smutku pojawiają się objawy poznawcze czy motywacyjne, co wskazuje na to, iż stany takie nie sprzyjają aktywności poznawczej (Gawda 2017; Gawda, Kosacka i Banaszekiewicz 2020).

Poddano również analizie uwarunkowania zróżnicowania struktury pojęć z tego spektrum. Wykazano, że „osoby charakteryzujące się wyższym optymizmem dyspozycyjnym posiadają bardziej zróżnicowane informacje na temat przyczyn smutku, wskazują częściej na obecność innych ludzi w sytuacji smutku, wskazują na aktywność poznawczą w tej sytuacji oraz częściej zwracają uwagę na konsekwencje smutku” (Gawda 2017: 136). Wykazano niewielkie zróżnicowanie struktury pojęć z rodziny Smutku ze względu na płeć, poziom depresyjności i poziom lęku osobowościowego. Struktura pojęć z grupy Smutek wyłoniona na bazie technik fluencji werbalnej wskazuje, iż ludzie posiadają wiedzę na temat smutku zbieżną z wieloma poglądami naukowymi (Barr-Zisowitz 2005).

Spektrum Złość

Z kolei w zadaniach fluencji emocjonalnej odnoszącej się do spektrum Złości (zadania: Rozdrażnienie, Złość, Gniew, Wściekłość, Zemsta) wyodrębniono inne klasyfikatory semantyczne niż w zadaniach poprzednich. Były to: Predyspozycje (np. *znerwi-*

cowanie, burzliwy, gwałtowny, impulsywny), Objawy wstępu (np. niesmak, wzgarda, plucie), Trudności (np. klótnia, chęć zemsty, niespełnione żądanie), Objawy werbalne (np. krzyk, prychnięcie, warczenie, wołanie), Spektrum strachu i smutku (np. żal, bezradność, cierpienie, strach), Objawy behawioralne (np. wysokie ciśnienie, tupanie, rzucanie, czerwona twarz), Objawy poznawcze (np. gonitwa myśli, brak poczucia kontroli, amok), Złość – inni (np. babcia, mama, ciocia), Złość – ja (np. autodestrukcja, chęć zrobienia sobie krzywdy, złość na samego siebie), Konsekwencje pozytywne (np. osvajanie, sposoby na złość, radzenie sobie, przytulanie), Emocje złożone (np. poczucie winy, frustracja, bezsilność, wstyd), Konsekwencje negatywne (np. wybuch, wrogość, niszczyć, sprawić przykrość). Analizy klasterów semantycznych wykazały, że struktura pojęć ze spektrum Złości obejmuje „rdzeń pojęcia, w którym znajdują się informacje na temat objawów behawioralnych, emocjonalnych i werbalnych, przyczyn w postaci odczucia trudności oraz negatywnych konsekwencji” (Gawda 2017: 202). Rdzeń pojęcia obejmuje także informacje o predyspozycjach charakterologicznych do przejawiania złości oraz emocjach towarzyszących takiej sytuacji, jak strach, smutek czy wstyd. Pojęcie Złość nasycone jest także emocjami złożonymi, jak zawiść, zazdrość czy frustracja, odnosi się do innych ludzi, rzadko towarzyszy mu aktywność poznawcza, a dominuje pobudzenie z objawami behawioralnymi, np. agresywność. Oznacza to, że osoba w sytuacji złości nie skupia się na próbie zrozumienia tej sytuacji. Pojęcie Gniew ma zbliżoną strukturę do pojęcia Złość, jednak ludzie generują więcej skojarzeń w zadaniach Gniew na temat wewnętrznych doznań niż mniej odniesień do innych osób, co sugeruje, iż gniew jest bardziej skierowany na Ja i oznacza w większym stopniu wewnętrzny sprzeciw. Taki obraz pojęcia Gniew jest spójny z literaturą przedmiotu (Sikorski 2003; Zwoliński 2008). Analiza przekonuje, że słowa wypowiedziane przez zwykłych ludzi na hasła afektywne tworzą sieć skojarzeń odpowiadających informacjom proponowanym przez autorów różnych koncepcji teoretycznych w psychologii.

Natomiast pojęcie Zemsta, należące również do grupy Złości, okazało się mieć bardziej złożoną strukturę niż poprzednie pojęcia z tej grupy. W rdzeniu pojęcia Zemsta zidentyfikowano dwie wiązki informacji: jedną dotyczącą agresywności (emocji, okoliczności, zachowań agresywnych), drugą zaś dotyczącą informacji na temat oceny krzywdy i negatywnych emocji. Struktura ta wskazuje na pewne mechanizmy regulacji zachowań w procesie zemsty, co jest zgodne z ujęciami teoretycznymi tej emocji (Janson 2012). Struktura pojęcia Zemsta wyłoniona drogą afektywnej fluencji werbalnej wykazuje zróżnicowanie ze względu na płeć. W strukturze tego pojęcia można odnaleźć informacje wskazujące na to, że kobiety wykazują potrzebę regulacji złości, gniewu, doświadczają w sytuacji zemsty takich emocji, jak strach, smutek czy wstyd, czyli emocji powstrzymujących przed aktem zemsty. Kobiety posiadają także w strukturze pojęcia informacje sugerujące ocenę zemsty jako bardziej negatywny stan niż mężczyźni. Ponadto cecha lęku w pewnym sensie uwrażliwia na negatywne konsekwencje zemsty niezależnie od płci (Gawda 2017).

Spektrum Radość

Zadania TEFW dotyczące spektrum Radości były następujące: Szczęście, Radość, Zadowolenie, Satysfakcja, Zachwyty, Nadzieja. Wszystkie ciągi słów wygenerowane przez osoby badane na te hasła były nagrywane, przepisywane i analizowane jak w poprzednich przypadkach. W każdym z badań, również wcześniej podsumowanych, kontrolowano poziom inteligencji werbalnej przy pomocy podtestu Słownik z WAIS-R. W przypadku zadań dla spektrum Radość sędziowie kompetentni ustalili szereg klastrów semantycznych. Zgodność ich ocen, podobnie jak w poprzednich przypadkach, była wysoka (wartości współczynnika zgodności sędziów W-Kendalla były wysokie). Poniżej znajduje się lista zmiennych i wiązek semantycznych dla TEFS spektrum Radość (Gawda 2017: 178–179):

- Ogólna liczba wygenerowanych słów,
- Symptomy (przejawy emocjonalne, behawioralne, fizjologiczne, np. *radość, łzy, podskoki*),
- Przyczyny: okoliczności (sytuacje rodzinne, zawodowe, społeczne, w których pojawia się szczęście, np. *ślub, impreza, wycieczka, urlop*),
- Przyczyny: przedmioty, zwierzęta (liczba określeń związanych z miejscami, zwierzętami, przedmiotami kojarzonymi ze szczęściem, np. *dom, samochód, pies*). Na kolejnym etapie ten klaster połączono z klasterem ‘wartości materialne’,
- Przyczyny: osiągnięcia, wyodrębniono je z puli okoliczności jako szczególnie rodzaj okoliczności wiążący się z osiąganiem celów (liczba określeń wskazujących na osiągnięcia, np. *awans, podwyżka, nagroda*),
- Inni – obecność innych osób w sytuacji szczęścia, np. *dzieci, rodzina, przyjaciele*, lub osoby nazywane konkretnym imieniem (liczba słów określających inne osoby),
- Wartości materialne (liczba słów odnoszących się do przedmiotów, dóbr materialnych, np. *pies, samochód, pieniądze, mieszkanie*),
- Wartości niematerialne (liczba określeń dotyczących niematerialnych wartości, np. *zdrowie, miłość, zgoda, bezpieczeństwo*),
- Aspekt estetyczny – wskazywanie na elementy estetyczne związane z poczuciem piękna, nawiązuje do koncepcji szczęścia jako efektu analizy poznawczej (liczba określeń odnoszących się do aspektów estetycznych, np. *piękna dziewczyna, przystojny chłopak, piękny krajobraz*),
- Aspekt percepcyjno-mentalny – wskazanie na procesy poznawcze, percepcję odnoszącą się do komponentu kognitywnego w szczęściu, nawiązuje do koncepcji szczęścia jako efektu analizy poznawczej (liczba określeń, np. *oglądać, patrzeć, podziwiać, zrozumieć, myśleć, marzyć*),
- Wymiar Spontaniczność – Intencjonalność, odnosi się do stopnia zaangażowania osoby w aktywność związaną z odczuwaniem szczęścia, nawiązuje do koncepcji szczęścia jako zależnego bądź niezależnego od podmiotu, cała kategoria obejmująca wszystkie słowa wymienione przez osobę była szacowana, gdzie 1 –

oznaczało spontaniczność, np. *fart, ktoś ma szczęście*, 2 – stan pośredni spontaniczny i celowy zarazem, 3 – celową aktywność, np. *osiągnięcie*,

- Wymiar Globalność – Konkretność, nawiązuje do koncepcji szczęścia jako ogólnej oceny, bilansu życiowego (cała kategoria obejmująca wszystkie słowa wymienione przez osobę była szacowana, gdzie 1 – oznaczało konkretność, np. *samochód, dziewczyna*, 2 – stan pośredni, obejmujący zarówno konkretnie przyczyny szczęścia, jak i ogólną ocenę, 3 – globalność (wskazania na bilans, ogólne wyznaczniki czy przyczyny szczęścia, np. *zadowolenie z życia, zdrowie, miłość, świadomość, spokój ducha*).

Analiza ilościowo-jakościowa powyższych zmiennych wykazała, że struktura różnych pojęć z rodziny Radości jest zbliżona. Dominują w nich zdarzenia oceniane jako pozytywne, stanowiące przyczyny/okoliczności zaistniałych stanów. Pojęcie Szczęście oznacza pozytywne emocje zarówno o niskim, jak i wysokim natężeniu, wartości niematerialne, ale też i materialne (Gawda 2017). Szczęście to spontaniczny, niezależny od aktywności celowej stan człowieka, ale także efekt konkretnych okoliczności, właściwości podmiotu i jego emocji. To potwierdza indywidualne postrzeganie szczęścia przez ludzi i jest zgodne z naukowymi koncepcjami akcentującymi różnorodność definicji szczęścia (Czapiński 2012). Struktura pojęcia Radość okazała się bardzo zbliżona do struktury pojęcia Szczęście, co wskazuje, iż ludzie traktują te pojęcia synonimicznie. Natomiast pojęcie Satysfakcja w większym stopniu odnosi się do sytuacji zawodowych, osiągnięć osobistych i okoliczności, w których obecni są inni ludzie (Gawda 2017). Pojęcie Zachwyty konstytuują dwa główne komponenty: pierwszy obejmuje szereg intensywnych doznań emocjonalnych, takich jak *oszołomienie, radość, euforia*, drugi zaś aktywność percepcyjno-mentalną polegającą na *podziwianiu, fascynowaniu się* oraz koncentrowaniu na znamionach piękna.

Pojęcie Nadzieja okazało się odmienne pod względem struktury od pozostałych z grupy Radości. Przede wszystkim zawiera dwa główne komponenty, które można nazwać afektywnym i poznawczym. Pierwszy obejmuje Emocje pozytywne, Przyczyny wewnętrzne (stany uczuciowe, duchowe, mentalne), Przyczyny zewnętrzne (działania instytucji, ludzi) oraz Skupienie na innych ludziach. Drugi komponent jest bardziej rozbudowany i obejmuje Koncentrację na Ja, Objawy kognitywne, Wskazywanie na perspektywę czasową, Formułowanie oczekiwań, Wyrażanie intencji/zamiarów (Gawda 2017; 2018). Badania potwierdziły, iż pojęcie Nadzieja jest wielowymiarową strukturą, w której przekonania, oczekiwania, czyli aspekty poznawcze, odgrywają kluczową rolę. Charakterystyczną jej cechą jest perspektywa czasowa przejawiająca się koncentracją na przyszłości. Struktura pojęcia Nadzieja uwarunkowana jest cechami osobowości człowieka i w przypadku takich cech, jak depresyjność w strukturze Nadziei można odnaleźć elementy negatywne (Gawda 2018).

Przeanalizowano także zróżnicowanie struktury pojęć ze spektrum Radość pod wpływem różnorodnych cech podmiotowych. I tak okazało się, że „wśród uwarunkowań struktury pojęć ze spektrum Radość istotną rolę pełni poczucie umiejscowienia kontroli, płęć i ekstrawersja. Osoby cechujące się odmiennym (zewnątrznym bądź

wewnętrzny) poczuciem umiejscowienia kontroli przypisują więcej znaczenia bądź czynnikom zewnętrznym, bądź wewnętrznym w strukturze pojęcia Radość adekwatnie do dominującej ich właściwości osobowościowej, tj. zewnętrznego vs. wewnętrznego poczucia umiejscowienia kontroli. Kobiety posiadają więcej informacji w strukturze pojęcia Radość odnośnie do objawów, zaś mężczyźni więcej odnośnie do osiągnięć w strukturze pojęcia Satisfakcja” (Gawda 2017: 193). Jeśli chodzi o poziom ekstrawersji, to pojęcia Radość i Szczęście są ukonstytuowane odmiennie u osób wysoce ekstrawertywnych. Osoby takie posiadają więcej informacji na temat okoliczności przyczyniających się do radości i szczęścia w strukturze tych pojęć.

Podsumowanie

Badania z zastosowaniem emocjonalnej fluencji werbalnej ukazały, że pomimo iż technika ta jest nowa, oryginalna i rzadko stosowana, analiza materiału pozyskanego w ten sposób pozwala na rekonstrukcję struktury pojęć emocjonalnych z wielu grup. Okazało się ponadto, że jest to technika rzetelna i trafna. Umożliwia bardzo interesujące eksploracje świata mentalnego człowieka na bazie materiału językowego. Dzięki niej można nie tylko zrekonstruować strukturę pojęć, ale też opisać jej zróżnicowanie, typy, odmienności.

Wykonanie zadań w TEFW jest wskaźnikiem funkcji poznawczych, takich jak: inteligencja werbalna, procesy uwagi, pamięć semantyczna i epizodyczna czy funkcje wykonawcze. Zrealizowane badania pozwoliły na ustalenie polskich norm płynności słownej dla osób dorosłych w normie intelektualnej. Opracowanie norm dla populacji polskiej z uwzględnieniem wieku, płci i wykształcenia ma ogromne znaczenie dla praktyki logopedycznej, gdyż daje możliwość odniesienia pojedynczego wyniku jednostki do wyników typowych dla populacji polskiej. Pozwala to na określenie poziomu fluencji werbalnej u danej osoby. Innymi słowy pozwala na trafne i rzetelne określenie, w jakim stopniu wyniki danej osoby odbiegają od normy populacyjnej.

Bibliografia

- Abeare C.A., Freund S., Kaploun K., McAuley T., Dumitrescu C., 2017, *The Emotion Word Fluency Test (EWFT): Initial psychometric, validation, and physiological evidence in young adults*, „Journal of Clinical and Experimental Neuropsychology”, 39 (8), s. 738–752.
- Barr-Zisowitz C., 2005, „Smutek” – czy istnieje takie zjawisko?, [w:] *Psychologia emocji*, red. M. Lewis, J.M. Haviland-Jones, Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, s. 761–779.
- Benton A.L., Hamsher K.S., Sivan A.B., 1994, *Multilingual Aphasia Examination*, Iowa City: AJA Associates.
- Benton A.L., 1968, *Differential behavioural effects in frontal lobe disease*, „Neuropsychologia”, 6, s. 53–60.

- Borkowski J.G., Benton A.L., Spreen O., 1967, *Word fluency and brain damage*, „Neuropsychologia”, 5 (2), s. 135–140.
- Cohen S.J., 2009, *Gender differences in speech temporal patterns detected using lagged co-occurrence text-analysis of personal narratives*, „Journal of Psycholinguistic Research”, 38, s. 111–127.
- Czapiński J., 2012, *Psychologiczne teorie szczęścia*, [w:] *Psychologia pozytywna. Nauka o szczęściu, zdrowiu, sile i cnotach człowieka*, red. J. Czapiński, Warszawa: PWN, s. 51–103.
- Gawda B., Szepietowska E., 2016, *Trait anxiety modulates brain activity during performance of verbal fluency tasks*, „Frontiers in Behavioral Neuroscience”, 10, s. 10. doi: 10.3389/fnbeh.2016.00010.
- Gawda B., 2008, *Gender differences in verbal expression of love schema*, „Sex Roles: Journal of Research”, 58, s. 814–821.
- Gawda B., 2012, *Associations between anxiety and love scripts*, „Psychological Reports”, 111 (1), s. 293–303.
- Gawda B., 2017, *Struktura pojęć emocjonalnych. Wykorzystanie technik fluencji werbalnej*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Gawda B., 2018, *Struktura pojęcia nadzieja i jego zróżnicowanie*, „Annales UMCS”, Sectio J (Paedagogia–Psychologia), 31 (4), s. 65–81.
- Gawda B., 2019, *The structure of the concepts related to love spectrum. Emotional verbal fluency technique application, initial psychometrics, and its validation*, „Journal of Psycholinguistic Research”, 48 (6), s. 1339–1361.
- Gawda B., 2020, *The structure of the lay-concepts within fear spectrum revealed using emotional verbal fluency*, „Current Psychology”, 41. doi: org/10.1007/s12144-020-00809-x.
- Gawda B., Kosacka K., Banaszkiwicz P., 2020, *Psychologia emocji pokolenia digital natives*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Gawda B., Szepietowska E., 2013a, *Affective and semantic verbal fluency: sex differences*, „Psychological Reports”, 113 (1), s. 246–256.
- Gawda B., Szepietowska E., 2013b, *Impact of unconscious emotional schemata on verbal fluency – sex differences and neural mechanisms*, „NeuroQuantology”, 11 (3), s. 443–450.
- Gawda B., Szepietowska E., 2015, *Treść pojęć Radość i Strach w okresie dorosłości – Fluencja werbalna jako narzędzie opisu pojęć emocjonalnych*, „Psychologia Rozwojowa”, 20 (2), s. 57–72.
- Gawda B., Szepietowska E., 2016, *Trait anxiety modulates brain activity during performance of verbal fluency tasks*, „Frontiers in Behavioral Neuroscience”, 10, s. 10. doi: 10.3389/fnbeh.2016.00010.
- Gawda B., Szepietowska E.M., 2021, *Test fluencji słownej. Podręcznik – Wersja dla dorosłych*, Gdańsk: Pracownia Testów Psychologicznych i Pedagogicznych.
- Gawda B., Szepietowska E., Soluch P., Wolak T., 2017, *Valence of affective verbal fluency. fMRI studies on neural organization of emotional concepts Joy and Fear*, „Journal of Psycholinguistic Research”, 46 (3), s. 731–746.
- Grabias S., 2014, *Wprowadzenie*, [w:] *Logopedia. Teoria zaburzeń mowy*, red. S. Grabias, M. Kurkowski, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, s. 9–11.
- Janson M., 2012, *Czynniki hamujące w procesie zemsty*, [w:] *Oblicza złości. Perspektywa psychologów, psychiatrów i psychoterapeutów*, red. B. Bereza, Warszawa: Difin, s. 55–74.
- Mandal E., 2005, *Osobowość kobiet i mężczyzn w rozwoju: różnice generacyjne i kulturowe*, „Psychologia Rozwojowa”, 10 (2), s. 23–33.
- Miller E., 1984, *Verbal fluency as a function of a measure of verbal intelligence and in relation to different types of cerebral pathology*, „British Journal of Clinical psychology”, 23, s. 53–57.
- Mulac A., Studlay L.B., Blau S., 1990, *The gender-linked language effect in primary and secondary student’s impromptu essays*, „Sex Roles”, 23, s. 439–469.

- Rossell S.L., 2006, *Category fluency performance in patients with schizophrenia and bipolar disorder: The influence of affective categories*, „Schizophrenia Research”, 82, s. 135–138.
- Ruff R., Light R., Parker S., Levin H., 1997, *The psychological construct of word fluency*, „Brain and Language”, 57, s. 394–405.
- Ruff R., Light R., Parker S., Levin H., 1996, *Benton Controlled Oral Word Association Test: Reliability and updated norms*, „Archives of Clinical Neuropsychology”, 1 (4), s. 329–338.
- Sass K., Fetz K., Oetken S., Habel U., Heim S., 2013, *Emotional verbal fluency: a new task on emotion and executive function interaction*, „Behavioral Sciences”, 3, s. 372–387.
- Shaver P.R., Schwartz J., Kirson D., O’Connor C., 1987, *Emotion knowledge: Further exploration of a prototype approach*, „Journal of Personality and Social Psychology”, 52, s. 1061–1086.
- Sikorski J., 2003, *Fonetyczny wykładnik gniewu*, [w:] *Anatomia gniewu. Emocje negatywne w językach i kulturach świata*, red. A. Duszak, N. Pawlak, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, s. 39–55.
- Szepietowska E.M., Gawda B., 2011, *Ścieżkami fluencji werbalnej*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Tabert M., Peery S., Borod J., Schmidt M., Grunwald I., Sliwinski M., 2001, *Lexical emotional expression across the life span: quantitative and qualitative analyses of word list generation tasks*, „Journal of Clinical Neuropsychology”, 15 (4), s. 531–550.
- Thurstone L.L., 1938, *Primary mental abilities*, Chicago: University of Chicago Press.
- Tombaugh T., Kozak J., Rees L., 1999, *Normative data stratified by age and education for two measures of verbal fluency: FAS and animal naming*, „Archives of Clinical Neuropsychology”, 14 (2), s. 167–177.
- Troyer A.K., Moscovitch M., Winocur G., 1997, *Clustering and switching as two components of verbal fluency: evidence from younger and older healthy adults*, „Neuropsychology”, 11 (1), s. 138–146.
- Waring J., Kensinger E., 2009, *Effects of emotional valence and arousal upon memory trade-offs with aging*, „Psychology and Aging”, 24, s. 412–422.
- Wauters L., Marquardt T.P., 2017, *Category, letter, and emotional verbal fluency in Spanish-English bilingual speakers: a preliminary report*, „Archives of Clinical Neuropsychology”, 28, s. 1–14.
- Zwoliński A., 2008, *Gniew*, Radom: Polskie Wydawnictwo Encyklopedyczne.